

EL FONS DOCUMENTAL GRÀFIC DE MARIAN MONTSERRAT I ROSELLÓ

Ana Fernández Álvarez. Doctora en Geografia i Història, Història de l'Art. Cinemateca de Terrassa. Montse Saludes i Closa. Fotògrafa. Arxiu Tobella de Terrassa.

Resum: Aquest article parla dels treballs fotogràfics i filmics del que podríem considerar com un documentalista gràfic amateur, Marian Montserrat i Rosselló (Terrassa, 27 d'octubre de 1912). Els seus reportatges es caracteritzen per posseir un interessantíssim contingut documental, ja que tracten temes festius, socials i culturals i cobreixen, des del vessant gràfic, dels anys trenta als vuitanta del segle XX, i interessa especialment el període de les primeres dècades de la segona meitat del segle passat, gràficament poc estudiades a Terrassa. A partir de 1969 s'interessà també pels reportatges filmics. L'obra fotogràfica i cinematogràfica de Marian Montserrat posseeix el valor de l'enquadrament espontani, mancat de qualsevol intenció discursiva o estètica, però aporten una manera col·lectiva, especial i molt pròpia de mirar la realitat ciutadana.

Paraules clau: Fotografia, amateur, reportatge filmic, història local, Marian Montserrat, Terrassa.

Abstract: *The graphical documentary resources of Marian Montserrat i Roselló.* This article is about the photographic and film work of who we could consider an amateur graphical documentary maker, Marian Montserrat i Rosselló (Terrassa, 27 October 1912). The reports are characterised by including a very interesting documentary content. Festive, social and cultural subjects are addressed, from a graphical side, since the 1930s until the 1980s, and the reports are especially interesting because of the period that they cover, the decades of the 50s and the 60s, both important since these years were graphically poorly studied in Terrassa. From 1969 onwards, Marian Montserrat was also interested in film reports. Marian's photographic and film work have the value of the spontaneous frame, with no kind of discursive or aesthetic purpose. Nevertheless, they still contribute to a collective special and characteristic way of observing how inhabitant's reality is.

Key words: Photography, amateur, film report, local history, Marian Montserrat, Terrassa.

Breu biografia

Marian Montserrat i Roselló, nascut a Terrassa el 27 d'octubre de 1912, fou el segon fill de Clemència Roselló i Marcet¹ i de Joan Montserrat i Cañadell², que era sabater com ho havia estat el seu pare i que exercia el seu ofici en un local del carrer de l'Església, 8, situat en el mateix immoble on vivia amb la seva família.

El 1920, quan Marian tenia vuit anys, va morir la mare, i un any després el pare. Aleshores la seva germana Eulàlia³, divuit anys més gran que ell i que exercia com a modista – una modista molt coneguda i reputada a Terrassa –, es va haver de fer càrrec d'ell, com també ho van fer els seus veïns Josep Casanovas i Colomer⁴ i Maria Sanahuja i Boada⁵, un matrimoni que regentava la coneguda Casa de les Boines, comerç fundat a Terrassa el 1886, al carrer de l'Església, 3. Aquesta parella, entre d'altres, se l'emportava d'excursió a Sant Llorenç o als Pirineus i, quasi tots els diumenges, se n'anaven fins a Montserrat, on el Marian començà a fer pràctiques d'escalada.

Quan Marian va complir els quatre anys va ingressar com a recomanat a l'Escola Pia de Terrassa⁶ i posteriorment cursà estudis de comptabilitat al Liceu Dalmau,

Marian Montserrat, 1930.
Procedència: família Montserrat-Corona.

al carrer de Sant Antoni, 5, de Terrassa, centre dirigit per l'esperantista, pedagog i filòleg Delfi Dalmau i Gener⁷. El 1927, amb quinze anys, començà a treballar a l'empresa que acabava de fundar Josep Roig al carrer Baldrich, 14, la qual el 1941 canvià de nom i passà a dir-se Tejidos Selectos Roig (Successor de Josep Roig) i el 1943, Tejidos Selectos Roig, SA⁸. Hi entrà com a aprenent, compaginant aquesta feina amb els seus estudis de teòric tèxtil a l'Escola Industrial de Terrassa, un centre docent on assistí a les classes nocturnes de teoria del teixit i de dibuix aplicat al teixit.

Dins l'empresa Tejidos Selectos Roig, SA, Marian mantingué des d'un principi i sempre una actitud molt diligent, a la vegada que demostrà un gran interès per qualsevol tipus de

feina; per això mateix, al llarg dels cinquanta-cinc anys que va romandre treballant per aquella firma, passà de ser el noi dels encàrrecs a exercir tasques que requerien molta responsabilitat, de tal manera que tot allò que es fabricava a cal Roig, tal i com familiarment s'anomenava l'empresa, acabava passant per les seves mans.

El 1933 Marian fou cridat a files per a fer el servei militar, per bé que durant el període d'instrucció va poder continuar treballant a la tarda, ja que aquesta instrucció la va fer al camp del Terrassa, al carrer de Pi i Maragall.

La Guerra Civil la va passar relativament bé, formant part del cos de sapadors d'artilleria a la caserna Lepant de Castelldefels. També va estar a Pina d'Ebre, on va ser testimoni de moltes desgràcies. A Solsona va veure acabar la guerra i d'allà va fugir cap als Pirineus; malauradament, durant la seva fugida va ser confós per un feixista i va ser estomacat de valent per un grup de persones.

L'11 de febrer de 1939, sense roba i sense menjar, Marian va viure un dels dies més durs de la seva fugida, i patí les mateixes i lamentables condicions de molts dels que formaven part de les llargues fileres de fugitius que desfilaven pels difícils i perillosos camins que portaven cap a França. Finalment, es va poder retrobar amb el que quedava de la seva companyia, i ell, junt amb els seus companys, fou ingressat al camp de refugiats d'Argelés, seguint el mateix periple que la majoria dels refugiats espanyols que havien aconseguit passar la frontera. Hi trobà una mena de campament sense cap condició d'habitabilitat, més semblant a un camp de concentració que no pas d'acolliment i on grups de vint o vint-i-cinc persones havien de passar el dia amb una llauna de sardines i un tros de pa.

Des d'Argelés va intentar tornar a casa, escapant-se en un tren que el va portar fins a l'estació d'Hendaia. Després viatjà durant dos dies en un vaixell carboner que el portà a Sevilla, des d'on va ser traslladat i tancat a la colònia penitencial de La Rinconada, a nou quilòmetres de la capital. Quan la seva germana Eulàlia va rebre notícies seves, demanà ajut als gerents de l'empresa Sala Badrinas i aquests apel·laren al que aleshores, i des de 1936, era el director de l'Escola Industrial de Sevilla, l'escultor Juan de Àvalos García Taborda⁹, perquè intercedís a favor seu. Mentrestant, Marian va caure malalt i fou ingressat a l'hospital; una vegada restablert, va tornar a la colònia penitencial, on es va assabentar que estaven intentant treure'l d'allà, i a més va saber que des de Tejidos Selectos Roig, SA li havien enviat cent cinquanta pessetes i tots els papers necessaris per a poder tornar a casa.

El 1943 es va casar amb Anna Corona i Corona,¹⁰ a qui havia conegut molts anys abans, concretament el 1931. El matrimoni es va instal·lar primer al carrer del Vall, però el 1953, seguint el mateix trasllat de l'empresa on Marian continuava treballant, Tejidos Selectos Roig, SA, el matrimoni es domicilià al carrer de Colom. Un any just després de casar-se, el 1944, Anna va donar a llum uns bessons, però un d'ells va morir i el que sobrevisqué fou en Joan; quatre anys després naixia el seu darrer fill, Josep Maria.

El 1962, la família Montserrat-Corona es va instal·lar definitivament al carrer de Salvador Busquets, 7, en una casa que feia anys havia projectat l'arquitecte Joan Baca i Reixach¹¹ i que es va anar construint a mida que els estalvis familiars ho permetien.¹²

Anna Corona i Marian Montserrat amb la seva càmera Varing a les mans. *Fotografia: Montse Saludes, maig de 2011.*

Marian Montserrat i la seva passió per les imatges

Una de les primeres afeccions de Marian fou la fotografia, a la qual es va lliurar amb autèntica passió des de molt jove. El 1922, quan només tenia deu anys, la seva germana va anar a París, d'on li va portar la que seria la seva primera càmera fotogràfica, una Caleb plegable de manxa, fabricada a França vers 1920. Un aparell que només li permetia impressionar tres plaques de vidre de 6 x 9. Aquella era una càmera de butxaca que, popularment, alguns denominaven de detectiu.

Les càmeres Caleb no solien ser utilitzades pels professionals, però sí per tots

aquells afeccionats que ja comptaven amb un cert nivell tècnic, ja que les seves precàries prestacions tècniques obligaven a tenir una certa traça a manipular-les, traça que Marian, de manera autodidàctica, aconseguí de seguida.

La pràctica fotogràfica d'aleshores no era una tasca fàcil per a un afeccionat com el Marian. A part de la càmera, s'havien de portar a sobre les fràgils plaques de vidre, un trípode i, si el lloc que es volia fotografiar estava mancat de la llum necessària, a més a més s'havia de portar el magnesi junt amb el seu corresponent suport. Tenint en compte que Marian també es dedicava a revelar els seus negatius, s'ha de sumar a tot l'anterior procés la dificultat tècnica que comportava el revelar-los.

Marian Montserrat al seu domicili de Terrassa mostrant-nos les diferents càmeres fotogràfiques i la seva filmadora, amb les quals ha realitzat el seu interessant i abundant fons gràfic documental.
Fotografia: Montse Saludes, maig de 2011.

Poc temps després Marian adquiriria altres càmeres, una Rodenstock de plaques que li va permetre treballar amb 16 fotogrames, i una altra de molta més qualitat, una Super Ikonta de 4.5 x 6, un model que es comercialitzava a Alemanya des dels anys trenta. Des del principi dels anys cinquanta comptà amb una càmera model Contessa i una altra Prominent. També en aquesta època va fer proves amb l'objectiu Ultron i el gran angular.

A partir de l'estiu de 1969 Marian començà a filmar amb una càmera Canon Super8 model autozoom 814 electrònic, sempre escollint el tema del reportatge com a motiu principal, encara que la seva filmografia també inclou molt metratge de caràcter familiar i d'excursionisme.

El minutatge total de la seva producció dedicada a enregistrar escenes locals amb contingut festiu, social o cultural és interessantíssim i molt útil per a la historiografia terrassenca (vegeu la taula adjunta). Fonamentalment, ens trobem amb enregistraments dedicats a la Festa Major de Terrassa, així com a altres efemèrides de caràcter tradicional i religiós de la ciutat.

Les seves filmacions es caracteritzen per un precís i ajustadíssim sentit del temps i dels enquadraments. Per exemple, els enregistraments que Marian dedicà des de 1969 fins a 1978 a la Festa Major de Terrassa, sobretot a les seves cavalcades, ens permeten observar a través del temps, no solament els canvis estètics de les carrosses

que hi participaven, sinó també dades sobre altres aspectes, com poden ser la participació ciutadana i la d'entitats, com també detalls de tipus urbà, comercial i, fins i tot, de moda. Són filmacions concises, d'uns tres minuts de durada, on l'economia fílmica no està solament en el metratge, sinó en la intel·ligent capacitat de síntesi i en l'encertada elecció dels enquadraments. En aquest sentit, la panoràmica dedicada a la Terrassa de 1969, des de la zona de Can Palet de Vista Alegre, resulta, urbanísticament parlant, interessantíssima

Fotograma del reportatge dedicat a la Festa Major de Terrassa, juliol de 1969. *Fons Marian Montserrat i Roselló.*

Fotograma procedent del reportatge dedicat al pont sobre la riera de Les Arenes, 1973. *Fons Marian Montserrat i Roselló.*

Fotograma procedent de la filmació dedicada a la il·luminació nadalenca del carrer Cremat, 1969-1970. *Fons Marian Montserrat i Roselló*

Fotograma procedent de la filmació dedicada al lliurament de joguines al Casino del Comerç, 1973. *Fons Marian Montserrat i Roselló.*

A part de les efemèrides festives, la filmografia de Marian Montserrat també ens ofereix altres esdeveniments força interessants, com la filmació dedicada al V Trial de Sant Llorenç del Munt, organitzat per l'entitat Motor Club Terrassa i celebrat el 7 de

març de 1971; la de les obres de l'aparcament soterrani de la plaça Anselm Clavé, el 26 de juny de 1971; la de la inauguració de l'avinguda Gibraltar, el 1971; la de l'aiguat per les rieres del Palau i de les Arenes durant la tarda del 20 de setembre de 1971, les quals, gràcies a les obres de canalització efectuades després de la catastròfica rierada de 1962, no van tenir conseqüències tan desgraciades com les d'aquella ocasió.

Són molt interessants els enregistraments que Marian dedicà al nou pont sobre la riera de les Arenes; a la desfilada de la brigada de la Creu Roja i els simulacres realitzats per membres d'aquesta entitat junt amb els bombers, amb motiu de la celebració del 50è aniversari de la Creu Roja a Terrassa, tots filmats el 1973; als diferents actes constitutius del 50è aniversari de l'empresa Tejidos Selectos Roig, SA, el 1977; a l'incendi dels magatzems d'aquesta mateixa empresa, esdeveniment que va tenir lloc la matinada del dia 14 d'octubre de 1978; a la visita del president Adolfo Suárez a la residència de Mossèn Homs, el matí del diumenge 16 de març de 1980, aprofitant la seva gira electoral per Catalunya; a la visita del president de la Generalitat, Jordi Pujol, a Terrassa, el 1980; a l'acomiadament de les màquines de tren de vapor a l'estació del Nord de Terrassa, el 1981, o al pas per Terrassa de la trenta-novena edició de la Volta Ciclista a Espanya, el 24 d'abril de 1984.

Resulten també rellevants altres filmacions, com les dedicades als actes de celebració del 75è aniversari del CD Terrassa-Hockey, el 1985; a la inauguració de la nova estació dels Ferrocarrils de la Generalitat, el 16 de maig de 1986; a la inauguració de la variant de l'autopista A-18, el 1987, o a la inauguració de l'Hospital de Terrassa, vora els terrenys de l'extingida Mancomunitat Sabadell-Terrassa, el 1989, avui conegut com a Consorci Sanitari de Terrassa.

Una més que estimable filmografia, de la qual queda constància no solament pels enregistraments originals que obren en poder del seu autor, sinó també a través de les còpies en DVD que, a partir d'ara, han quedat dipositades a la Cinemateca de Terrassa, gràcies a la generositat de la família Montserrat-Corona. Una generositat que també es féu palesa el 31 de maig de 1983, quan Marià Montserrat va facilitar a l'Arxiu Tobella la còpia de cent set fotografies amb les seves corresponents dades identificatives¹³, un conjunt fotogràfic que cobreix un període que va des de la dècada dels anys trenta fins a la dels seixanta, amb un contingut documental similar al de les seves filmacions. Es tracta d'un conjunt d'instantànies de tema urbanístic, paisatgístic i familiar, que també recull efemèrides festives, climatològiques o polítiques i que, en alguns casos, resulta imprescindible a l'hora d'il·lustrar la història local.

Dels anys 1935 i 1936 trobem instantànies dedicades a fets tan interessants com la incautació de diversos edificis i espais, entre ells el Parc de Sant Jordi. També, i entre d'altres, fotografies de cartells propagandístics de la Guerra Civil espanyola. De la dècada dels cinquanta i dels seixanta, tal i com també passava en els seus reportatges filmics, trobem fotografies dedicades a l'empresa on Marian treballava,

a cal Roig, així com interessants preses de paisatge urbanístic local i dels seus elements més emblemàtics i singulars. Tampoc no hi falten les fotografies dedicades a festes i commemoracions terrassenques, així com efemèrides de tipus esportiu, religiós o polític.

Algunes de les seves fotografies ja han estat publicades, però, en alguns casos, referenciades com a fons Baltasar Ragon i Petit¹⁴ o Josep Rigol i Fornaguera¹⁵, ja que se'n desconeixia l'autoria i a l'Arxiu Tobella van arribar formant part d'aquests fons. Trobem el cas, per exemple, de la interessant fotografia dedicada a la façana de les esglésies de Sant Pere, el 1936, on es veu una pancarta amb el següent text: «EDIFICI INCAUTAT PEL COMITÈ D'ENLLAÇ ANTIFEIXISTA DESTINAT A MUSEU ARQUEOLÒGIC. "RESPECTEU-LO"». El mateix cas és el de les instantànies que deixaven testimoni de com va quedar el temple del Sant Esperit després que fos cremat el juliol de 1936, o el de la fotografia dedicada al niu de metralladora que, el 1936, hi havia al Passeig.

Façana de les esglésies de Sant Pere amb una pancarta on apareix el següent text: EDIFICI INCAUTAT PEL COMITÈ D'ENLLAÇ ANTI FEIXISTA DESTINAT A MUSEU ARQUEOLÒGIC "RESPECTEU-LO", 1936. *Fotografia: Marian Montserrat.*

Castell Cartoixa de Vallparadís, 1935. *Fotografia: Marian Montserrat.*

Incautació com a espai públic del Parc de Sant Jordi, 1936. *Fotografia: Marian Montserrat.*

Festa Major. Exhibició castellera al Raval de Montserrat, davant l'Ajuntament de Terrassa, 1936. *Fotografia: Marian Montserrat.*

Arxiu de diapositives de Marian Montserrat. Tenen el valor afegit que cadascuna d'elles està documentada i datada pel propi autor. *Fotografia: Montse Saludes, maig de 2011.*

Per tal de donar a conèixer l'estimable treball de Marian Montserrat, del 25 de juny al 8 de juliol de 2011 l'Arxiu Tobella i la Cinemateca de Terrassa van organitzar a la Sala d'Art Arxiu Tobella una exposició mostrant una selecció de les fotografies i dels films que Marian havia dedicat al tema de la Festa Major de Terrassa.

El fons fotogràfic documental de Marian Montserrat és més ampli del que aquí s'ha descrit, ja que al seu domicili encara es guarden diferents caixes de diapositives i àlbums de fotografies en color. Actualment, però, l'Arxiu Tobella s'està ocupant de conèixer tot el seu abast documental.

Filmografia documental de temàtica terrassenca de Marian Montserrat

<i>Tema</i>	<i>Data</i>
Festa Major de Terrassa. Cavalcada.	5-7-1969
Panoràmica general de Terrassa	5-7-1969
Festes nadalenques a Terrassa	1969-1970
Festa Major de Terrassa	5-7-1970
Il·luminacions de Nadal a Terrassa	6-1-1971
V Trial de Sant Llorenç del Munt	7-1-1971
Benedicció de Rams a Terrassa	4-4-1971
Els soldats de la IV Regió Militar	6-6-1971
Obres de l'aparcament soterrani de la plaça Clavé	26-6-1971
Festa Major de Terrassa. Inauguració de l'avinguda Gibraltar. Sortida de l'Ofici i Ball de Plaça. Cavalcada.	4 i 5 de juliol de 1971
Aiguat a Terrassa. Riera i barri de les Arenes.	20-9-1971
Festa Major de Terrassa	Juliol de 1972
Maniobres de la Creu Roja al pantà de can Bogunyà	12-11-1972
Els Reis Mags al Casino del Comerç i il·luminacions nadalenques de Terrassa	Gener de 1973
Construcció d'un pont nou sobre la riera de les Arenes	1973
Aplec de sardanes a Vallparadís	1973
Festa Major de Terrassa. Cavalcada. Festival al Parc de Sant Jordi. Ballets al parc de Sant Jordi. Castell de focs.	Juliol de 1973
Inauguració de la instal·lació dels marcadors elèctrics a l'estadi del Terrassa Futbol Club	Agost de 1973
50è aniversari de Creu Roja a Terrassa. Desfilada de la brigada. Simulacre d'accident de cotxe amb l'arribada d'ambulàncies i la recollida de ferits. Arribada dels bombers, simulacre d'un incendi de cotxe, exhibició del material dels bombers.	8-12-1973

Festa Major a Can Palet. Concurs de vestits de paper.	17-3-1974
Festa Major de Terrassa. Cavalcada.	Juliol de 1974
Els Reis Mags al Casino del Comerç de Terrassa	6-1-1975
Festa Major de Terrassa. Cavalcada. Castell de focs.	Juliol de 1975
Arribada del patge Xiu-xiu als escolapis	1976
Curses de cotxes als grups Sant Llorenç	1976
Festa Major de Terrassa. Cavalcada.	Juliol de 1976
Baixada forta de la riera de les Arenes i petita inundació a les Fonts	Setembre de 1976
50è aniversari de l'empresa Tejidos Selectos Roig, SA, al restaurant Cavall Bernat	1977
Empresa Tejidos Selectos Roig, SA	1977
Antic immoble de Tejidos Selectos Roig, SA	1977
Incendi dels magatzems Tejidos Selectos Roig, SA	Octubre de 1978
Despatxos de Tejidos Selectos Roig, SA	1979
El globus de la Caixa de Terrassa	1979
Festa de Sant Antoni. Cavalcada pel pont del Passeig.	Gener de 1980
Carnestoltes al Raval	Febrer de 1980
El president Adolfo Suárez visita la residència de Mossèn Homs	16-3-1980
Simulacres dels bombers i de la Creu Roja a la Rambla de Terrassa	1980
Visita a Terrassa del president de la Generalitat Jordi Pujol	21-12-1980
Festa de Sant Antoni a Terrassa. Cavalcada pel Passeig.	Gener de 1981
Nevada a Terrassa. Carnaval a Terrassa.	20-2-1981
Acomiadament de les màquines de tren de vapor a l'estació del Nord de Terrassa	1981
Festa Major de Sant Pere. Globus de la Caixa de Terrassa. Representació d'un casament d'època a Sant Pere.	Maig de 1981
Festa Major de Sant Pere. Representació d'un casament d'època a Sant Pere.	Maig de 1982
Festa Major de Terrassa. Dracs i gegants. Castell de focs.	Juliol de 1982
Carnaval a Terrassa	Febrer de 1983
Festival folklòric al Raval i al Parc de Vallparadís	27-4-1983
Festa Major al barri de Vallparadís, corralada de bous	Juny de 1983
Festa Major de Sant Pere	Maig de 1983
Festa Major de Terrassa	Juliol de 1983
Trenta-novena edició de la Volta Ciclista a Espanya al seu pas per Terrassa	24-4-1984
Festa Major Sant Pere. Els nous gegants. Representació d'un casament d'època a Sant Pere. Processó de Corpus.	Maig de 1984
Exposició de material ferroviari de RENFE a l'estació del Nord de Terrassa	1984
Nevada a Terrassa	5-1-1985
Carnaval. Comparses a la plaça Clavé.	Febrer de 1985
Festa Major de Terrassa	Juliol de 1985
75è aniversari del CD Terrassa-Hockey	1985
III Copa Intercontinental al CD Terrassa-Hockey	1985
Festa Major de Terrassa. Inauguració de la nova estació dels Ferrocarrils de la Generalitat. Plans sobre l'estació vella. Castell de focs.	Juliol de 1986
Il·luminació nadalenca dels carrers de Terrassa	Desembre-gener de 1987
Festa de Sant Antoni. El president Jordi Pujol inaugurant la variant de l'autopista A-18.	Gener de 1987
Simulacre d'extinció d'un incendi forestal a can Font	1988
Festa Major de Terrassa	Juliol de 1988
Nit de reis Terrassa, il·luminació nadalenca dels carrers. Cavalcada de Reis pel carrer de la Fontvella.	5-1-1989
Inauguració de l'Hospital de Terrassa, vora la Mancomunitat Sabadell-Terrassa	1989

Notes

- 1 Clemència Roselló i Marcet (Rubí, 1873 – Terrassa, 1920). Clemència va arribar a Terrassa el 1894.
- 2 Joan Montserrat i Cañadell (Terrassa, 1870 – 1921).
- 3 Eulàlia Montserrat i Roselló (Terrassa, 1894 – 28 de novembre de 1982).
- 4 Josep Casanovas i Colomer (Terrassa, 1890 – 9 de gener de 1965).
- 5 Maria Sanahuja i Boada (Terrassa, 1894 – 27 de gener de 1965).
- 6 L'Escola Pia de Terrassa tenia la següent tipologia d'alumnat: *interns*, que pagaven una quota anual i residien a l'escola durant tot el curs; *migpensionistes*, que pagaven quotes mensuals i es quedaven a dinar i a berenar al centre, i tornaven a casa cada tarda; *recomanats*, igual que els anteriors, però no es quedaven a dinar al centre; *vigilats*, com els anteriors, però restant al centre unes hores més a la tarda fent estudi, i, per últim, els *externs*, que assistien solament durant les hores de classe i no pagaven cap quota.
- 7 Delfi Dalmau i Gener (Figueres, 31 de juliol de 1891 – Barcelona, 15 d'abril de 1965).
- 8 Sobre aquesta empresa vegeu Rafel COMES i EZEQUIEL. "El col·leccionisme de temàtica terrassenca". *Bulletí del Grup Filatèlic i Numismàtic de Terrassa*, separates núm. 96 i 97, juny i juliol de 2001.
- 9 Juan de Àvalos García Taborda (Mérida, 21 d'octubre de 1911 – Madrid, 6 de juliol de 2006).
- 10 Anna Corona i Corona (Lora del Rio, Sevilla, 1 d'abril de 1921).
- 11 Joan Baca i Reixach (Ripollet, 28 de setembre de 1906 – Terrassa, 24 de gener de 2003).
- 12 Les dades biogràfiques de Marian Montserrat ens van ser facilitades per ell mateix, durant l'entrevista que li vàrem fer la tarda del dissabte 5 de febrer de 2011.
- 13 Imatges que es poden consultar a l'Arxiu Tobella en format paper de 13 x 18 cm.
- 14 Baltasar Ragon i Petit (Terrassa, 29 de novembre de 1885 – 25 de desembre de 1958).
- 15 Josep Rigol i Fornaguera (Terrassa, 4 d'octubre de 1897 – 1986).